

1843-1895

ՀԱՏՈՐ ԵԳ

ՅՈՒՆԻՍ

ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ ՀԱՅՈՑ

—*—

ԳԼ Ժ. - ՄԱԳՈՒԹԻՒՆ - ՄԱՋԻՆՁԱՆՑ ԱՂԱՆԴ

(Տես յ'էջ 193)

ԵՐ նախնի հեղինակը և օտար գրիչը յայտնած են մեզի՝ ինչ որ Հայք չատուածոց անուամբ պաշտէին, Գրիստոսէ քանի մի դար առաջ և վերջը. բայց աւելի այլ առաջ իրենց քիչ շատ ընդունած՝ Երկու սկզբանց (Բարուց և Չաւրի) և Կրակի աստուածայնութեան պաշտօնը՝ չեն բացատրած. որ՝ հաւանօքէն ծաւալած էր ի Հայս, Թէ և ըլլայ նուազ քան ի Պարսս և ի Մարս, և յունական դից և պաշտամանց փալլմամբ՝ մարած կամ մթընցած, ինչպէս նաեւ առ Պարսս՝ Պարթեւաց թագաւորութեան ատեն, և նորէն վառուած ի Սասանեանց՝ յԳ դարու. Սքառ ուղեցին արծաթեղ զայն նոյնպէս և ի Հայս, մինչ մերայինը՝ քիչ մի վերջը ամեն սուտ կրօն և պաշտօն թողլով դար-

ձան ի քրիստոնէութիւն. և երբ դար և կէս վերջը՝ Յագկերտ և նմանիքն՝ ամենայն հնարք ներով ջանացին ատրուանները բորբոքել ի կողմանս Հայոց, իմացան որ այնուհետեւ հօն ուրիշ աներեւոյթ կրակ մի (Գրիստոսի հաւատոց և սիրոյ) կ'ոչընչացընէր իրենց խաւարային խարոյկը:

Բնապաշտութեան վրայօք յիշեցինք կրակի պաշտօնն և Ազաթանգեղոսի Մոխրապաշտ կոչելը զհին Հայս. սակայն անով իմացանք պարզապէս բնութեան ուրիշ մեծամեծ երեւութից և տարերաց պէս՝ զկրակն այլ պաշտելին. իսկ այս տեղ յիշուած Կրակն՝ էր աստուածութեան կամ գերազայն Աստուծոյ էական պատկերն, հանդերձ բազմապատիկ հաւատովք և աւանդութեամբք, որոց բովան-

գակեալ կրօնքն պէսպէս անուամբը կոչուի ամենէն աւելի և հասարակաց կրօնք ըլլալով ի Պարսկաստան՝ Պարսիկ Դեն, կրօնքը հընարող կամ ծաւալողին անուամբ՝ Զրադէշտակեան աղանդ, վարդապետութիւնը գլուած լեզուին և գրոց նկատմամբ՝ Աւեսդայեան, և իր պաշտօնէից նկատմամբ՝ Մոգոց աղանդ կամ Օրէնք Մոգոսթեան, ինչպէս ի գիրս նախնեաց մերոց կ'ըսուի. զոր պէտք չէ շփոթել հասարակօրէն Մոգ և մոգութիւն կոչուածին հետ, որով կ'իմացուի որ և է աղթաբական և կախարդական հնարք։ Այս կրօնք Պարսից՝ յատկապէս կոչուի Դենիմագդեզն, Մագդեզանց Դեն, զի Մագդա-եզան նշանակէ որմզդապաշտ կամ աստուածապաշտ, ինչպէս Տապա-եզան՝ Դիւապաշտ։

Այս լայնածաւալ կրօնքը՝ զոր ի Հայս շնեց ըրիտօնէութիւնն, հակառակ կերպով մ'այլ իսլամական կրօնքը շնեց ուրիշ աշխարհաց մէջ, և հիմայ միան սակաւ հետեւողք՝ և ոչ կատարեալ ասանդութեամբք իրենց նախնեաց՝ ի սահմանս Պարսից, ինչպէս և ի մերձաւորն Հայոց ի Բագու, ուր ինքնադաւադ աղբիւրք են կրակի, և ի Հնդկաստան, և կոչուին փարսիք, և Կէպր։ — Ե զարուն կիսուն՝ Պարսից վերջին փորձն ի Հայս՝ ոչ միայն մեր բարեպաշտից սիրտը բորբոքեց գերագոյն հրով սիրոյ, այլ և գիտնողքը սրեց՝ հերքելու և խայտառակելու մոգոց բարբալանքը։ Ամենէն ընտիր հեղինակք մեր՝ Եզնիկ, Եղիշէ, Մովսէս, Ղազար, սակաւ մի և այլք ոմանք, ինչուան մեր այսօրուան վարժարանաց աշակերտաց ծանուցանեն զայս մասամբ, հետաքննելի թողուն միւս մասերն այլ, զոր ըստ կարի բովանդակել կամ համալուծել արժան համարմը հետեւեալ ծանօթութեամբ, պակասն և սխալը այլոց թողլով լրացնել, կամ ընդարձակ ճառողաց զրքերը խնդրել. որ եթէ մեզ՝ մեր հին հարց հաւատոցն համար հետաքրքրական է, օտարաց այլ եղած է կրօնքին ընդարձակօրէն վարդապետութեանցն համար՝ ի Զանտ — աւեսդա, կամ Աւեստա և Զանդ կոչեցեալ գիրս, և նոյն իսկ Մոգ անուանն համար։

Անծանօթ է ծագումն այս անուան, որ

այսպէս կարճ և միաւանկ՝ խոր հնութիւն մի յայտնէ ի լեզուին Հայոց և Պարսից, որք գրեն (Մոկ կամ Միակ նաեւ Մալ և Միադ, բա), անոնց գլխաւորն այլ Մոգպէտը՝ Միւպէտ կամ Մոպպէտ՝ ըստ նախնի գրաց մերոց. (Արարք Մաշիւս կ'ըսեն միւգի)։ — Ըստ գիտնող ոմանց՝ քաղդէարէն լեզուէ ծագուած է Մոպ, և նշանակէ մտածող, նկատող. ըստ փիլոսոփայտոսի (ի վարդապետութեան Տիանեան) հին Պարսիք Մոգ անուանին իրենց յաստուածները, յետոյ անոնց պաշտօնէից անցաւ անունն. ըստ լեւոնդութեան Մ և Բ կամ Պ 'տաւից' նոյննայ ընդ Պոկ և Բագ աստուածային անուանց սկիւթացի և սլաւիկ լեզուաց. ոմանք այլ ստուգաբանեն ի Մակա կամ Մահաբաւէ, որ նշանակէ մեծ, ինչպէս և լատինն majus: Թատուկ անձ մի Մոգ անուամբ՝ կարծեմ չի յիշուիր. իսկ տեղի է ազգ՝ նախ մեր երկրին մէջ գտնեմք աշխարհ կամ նախնի մի, երեք առանձին համանուն գաւառներով, Մոկաց աշխարհ և Առանձնակ Մոկք, Կորդուաց և Քաղդէացոց սահմանակից, մինչեւ հիմայ այլ վիճակ մի է Մոկ կամ Մէքս անուամբ, որով կոչի և գլխաւոր աւանն. ի Մարաց երկրի այլ Մոգ կամ Մոգ գաւառ մի յիշէ Երողոտ, բայց գիտնականք՝ ոչ տեղի՝ այլ մոգոց և քահանայից դաս համարին զայն։ Ըստ զրից տեղւոյն՝ ոմանք (և աւելի մեր ինքնիմեան Հ. Ղուկաս հնախօսն) բուն մոգութեան սկզբնատեղի համարի զՄոկաց աշխարհը, և նոյն իսկ Քրիստոսի ծննդեան ատեն՝ յարեւելից եկած Մոգերն այլ՝ այս կողմէն, որոյ հաւաստիք չկայ, բաց ի յարմարութենէ անուան տեղւոյն. (որոյ հնագոյն յիշող են յոյն պատմիչքն Հեկադէս և Երոս գոտոս (Գ, ԳԳ. 15, 16) Մոկ կոչելով. — Ս. Բարդղիմէ առաքելոյ վկայարանութեան մէջ յիշուի Մոգոց երկիր մ'այլ՝ ի Պարսս, բայց երկրայիլի է. իսկ աղթարաց մէջ յիշուած Մոգոց ազգն՝ կոչուի և խրայեցի կամ խորայոս երկիր, որ առ պատմիչ է խարայի, Զինաց սահմանակից թուրք կամ թաթար ցեղ մի։

Գրիգոր Աստուածաբանի գրոց մեկնիչն (նշանոս) կ'ըսէ. « Մոգքն՝ ազգաւ ի Գամ-

» րաց են, ուստի և լեռդահմայութիւնն
» լինի » . Գամիլըք՝ (ի Գոմերայ յարեթեան)
են նախնի բնակիչք Կապադովկիոյ և Ա
Հայոց . առոնց մոզութիւնն այլ կու համարի
» Մակակոյութիւն բարեգործ դիւաց, առ ի
» բարույ իմիջ հաստատութիւն » . Ընդ հա-
կառակն Պարսից մոզութիւնը՝ մակակոյու-
թիւն չար դիւաց, որ է կախարդութիւն :
Այս երկրիս (Գամիլըք) մէջ կար Մոկիսոն
անուամբ քաղաք մի, որ թուի հիմկու Գըր-
շէհին, զոր Յուստինիանոս կայսր՝ մայրա-
քաղաք կարգեց Կապադովկիոյ, որ հաւան-
օրէն Պմեր երկրին նման Մոկս կոչուէր, և
ի Յունաց բուեցաւ Մոգիսոս : Ասոնք շատ
հին և ժութ յիշատակք են, մենք պարսկա-
դէն մոզութեան ծանօթագոյն հեղինակը յի-
շենք, որ հաստարակօրէն համարուած է Զրա-
դաշտ :

Այս հոշակաւոր անձն՝ Քրիստոսէ վեց
դար առաջ ծանուցուած է, բայց հիմայ հնա-
քնինք շատ աւելի հին Զրադաշտ մի ընդու-
նին, 25 կամ 26 միսյեւ 30 դար առաջ
քան զթուական փրկչին . իսկ հին պատմիչք
ըստ Պլինիոսի (Ա. Ա) կրկին աւելի, 6000
տարի, որ մեր սովորական ժամանակագրու-
թեամբ՝ կ'անցնի քան զԱլլամայ թուականն
այլ . բայց սմանք համարին թէ ուս քաշու-
կուի Նոյ կամ Սեմ նահապետն : Մեր
պատմիչք այլ Շամիրամայ և Արայի ժամա-
նակակից Զրադաշտ մի գրեն, իբր 2000
տարուով յառաջ քան զթուական փրկչին, և
(ըստ Մուրիսայ 500 տարի յառաջ քան
զարովական պատերազմն) և թագաւոր Բակ-
արիացոց, որ հակառակ Ասորեստանեայց և
Բաբելոնացոց հնարեց աղանդ մի, Զրուանը
կոչելով հայր աստուածոց : Բայց այսպիսի
զրոյքք շատ անստույգ բաներ են, որքան այլ
հաւանական ըլլայ, թէ հին աղանդապետ մի
եղած է մոզութեան վարդապետ, կամ այլ
և այլք՝ որոց անուանք և բանք միացեալ են
ի Զրադաշտն այն, և յետ շատ դարուց,
նման աղանդ մի հրատարակեր է գրով և
բանիւ նոր և մեծ Զրադաշտն :

Արդ սա ըստ հաւանագոյն հաշուոյ ծնած
և 600 տարի առաջ քան զփրկական թուա-
կանն և մեռած յամի 522, յիմիտ քաղա-

քի. այս տեղս ի յիշեն՝ մեր պատմիչք՝
գրեթէ միշտ կցեն՝ քաղաք Հայոց, որով ա-
ղանդապետն այլ կրնայ ըլլալ Հայ, նոյնպէս
Պարսիկ, Մար կամ Ասորի, ինչպէս կ'ը-
սուի ըստ այլեայլ գրողաց . բայց Պարսք ոչ
միայն իրենց համագլխի գրեն, այլ և իրենց
արքունի Աքեմենեան ցեղէն, ի զատկաց
Հրուսենի կամ Ֆերիստենի՝ զիւցաղին, և
որդի Բոքրոշաստայ կամ Բիւրշաստի որդւոյ
Արասպայ . զմայրն այլ անուանեն Դոնդոս
Dughda: Անունն՝ Աւեդայի լեզուաւ, ու-
րով գրեց նա իր վարդապետութիւնը, կ'ը-
սուէր Զարադաշտրա, Զերաթոշ, Զարա-
դաշտ, յորմէ նոր Պարսիկք՝ Զերտիշտր
(շահ), ըստ մեզ Զրադաշտ, և ըստ ա-
րեւմտեայ Զորոաստր, Zoroastre . Ըր ըստ
բառին ասուգարանի Ոսկի աստղը, ըստ ու-
մանց յասկիպէս : Շնիկ աստղն : Իր դէնին
գրոյց մէջ շատ անգամ մակառուանի Սպի-
տաման, այսինքն՝ ըստիւր, գերազանց :

Զրադաշտ՝ 30 տարեկան հասակին ելաւ,
կ'ըսեն, հայրենիքէն և գնաց դէպ յարեւ-
ելս՝ Պարսից և Հնդկաց սահմանաց մօտ,
ուր տասն տարի քարայրի մի մէջ առանձ-
նացաւ, և հօն աղիցցութեամբ Ուրդղի գը-
րեց հին բակտրիական լեզուաւ իր հոշակա-
ւոր գիրքը, Աւեստա, զոր նոյնաձայն հայ
բառով՝ Թարգմանեն հասաստի քան : ասոր
վերայ յետ ժամանակաց աւելցան մեկնու-
թիւնք և ծանօթութիւնք՝ Զանդ անուանեալք :
վասն որոյ կոչեցաւ Աւեստա և Զանդ . Զանդ
անունը կը արուի եւս պահլաւիկ Թարգմանու-
թեան՝ իբրև մեկնութիւն քնազրին, յորմէ
Զանդ-Աւեստա, որ ուղիղ է՝ եթէ ասով
միայն պահլաւիկ Թարգմանութիւնն իմացուի :

Արդ, Աւեստան ըստ հին արեւմտեայ հե-
ղինակաց 2, 000, 000 տող էր, ըլլայ գոնէ
200, 000, բաժնուած ի 21 Նաքք (Գիրք) :
Աւեստայի այն մասն որ հնազոյն կ'երևի
քան զայլս, կոչի Գաթա, որ Թարգմանի
երբ, Աղօթք : Մեծ մասն գրոցն կրօնական
և խրատական է, բարոյական և աղօթական,
ունէր և : աստեղաց, բժշկութեան, հմայից,
և այլն : վրայք ճառեր, նա և իր վարքն :
և այս գիրքը յիմրըզդէ ընդունելուն պատ-
մութիւնը : Բայց այս ամեն զրուածքն այլ

կորսուած են, կամ Աղեքսանդրի Մականդ-
նացոյ ատելութեամբ՝ ի կրակ ձգուելով ու-
շընացած։ և մնացեր է միայն Արտաշիր
Սասանեանի ատեն թանաք մոզպետի ձեռ-
քով, և յատուկ լեզուով գրուածն, որ յոյժ
նման է հին պարսկերէնի, վնտիտատ կամ
վնտիտատ, ի հնուց՝ վիտակիօ—տակիմ,
որ է բսել՝ Տուեալ ընդէմ դիւաց, պահա-
ւերէն այլ ճավիտ—շեռա—տատ։ Եւսեւս
կամ Իզապէն կոչուած գրոցն նշանակէ Պաշ-
տամանց գիրը։ Իսկ Եւաղը՝ են շարակներ
կամ օրհներգութիւնք այլ և՛ այլ դից։

Նաօքի մասն մի այլ կայր վիսքերեալ.
վնտիտատ Եւսեւս և վիսքերեալ միանգա-
մայն կ'ըսուին վնտիտատ—Սատէ։ Ի հնուց
Թարգմանուած են ասոնք ի լեզու Պահլա-
ւաց, հանդերձ մեկնութեամբ։ Կորուսեալ
նաօքի մը պարունակութիւնքն ալ ամփոփուած
կ'երևին Պոռնոսահի առուն մատենին մէջ,
որ ատեղծագործութեան վրայ կը խօսի։
Փարսի լեզուաւ այլ մեկնաբանութիւնք կան՝
որ Բագեւս կոչուին, որոց մէկն կ'ըսուի Մի-
նոխրեալ։ Նոր պարսիկ լեզուաւ այլ Թարգ-
մանութիւնք եղած են, ինչպէս Չերտիչ-
նաւէ անդալափեալ (ոտանաւոր) Զրադշտի
վարքն և օրէնքն, շարադրուած յամի 1277.
Նշանաւոր է և աննկրիտ Թարգմանութիւնն՝
Ներիդեանկ անուամբ մէկի ձեռօք. կան և
Հնդկաց Ելեմարադ նահանգի լեզուաւ ուրիշ
գրուածք այս կրօնից վրայօք, որ երկուպէս
գիտնոց շատ յարգի են։ Մէկ նշանաւոր
գիրք մ'այլ է Խոսրոսահ—աւազա կոչուածն,
իրբեւ Մաշտոց կամ աղօթագիրք աշխարհիկ-
ներու համար, և փոքր կոչուի համեմատու-
թեամբ բուն Աւետայի։ համարուի Արտաշիր
որդի Շապուհ ատեն յօրինուած։

Գիրքը կարգաւորելէն ետեւ՝ Զրադշտ
կու տանի ի Պահլ մայրաքաղաք Բակարիոյ
առ վշտասպ Թագաւոր՝ հայր Դարեհի, և
բացատրելով ընդունել կու տայ՝ նախ ար-
քունեաց՝ յետոյ հպատակեալ և կանգնել
շատ մի Ատրուշան կամ Հրատ, ինչպէս
կ'անուանեն մեր հեղինակը, որք են սեղանք
կամ բազինք քարեղէնք, քիչ մի վրան փոս,
որոյ մէջ վառէին և միշտ վառ պահէին
զկրակ։ Ի Պարսից կոչուած Ագերիեան կամ

Արաշիեան, օձաձի, կամ Արեշիեան,
օձաձի կրակարան. բացօթեայ տեղերում,
երբեմն չորս կողմերն պատով փակուած,
բայց առանց ձեղունի, ինչպէս պատշաճ
էր միշտ ծովամուկ արձակող բազին։ Թող
որ հին ատեն ամեն ազգաց պաշտօնատեղիք
այլ բաց և բարձր տեղերում էին։ Կային
և շարժական բազինք, նա եւ արծաթեղէնք,
զոր կու տանէին պատերազմի և հանդիպց ա-
տեն՝ զօրաց կամ բազմութեան մարդկան հետ։

Զրադշտի աղանդին շուտ և շատ տարա-
ծեցաւ յարեւելս միշեւ ի Հնդկիս և ի Ճե-
նաստան. բայց այս երկու մեծ աշխարհաց
մէջ՝ գրեթէ նոյն և մի ժամանակ մէկ մէկ
մեծ աղանդապետք այլ ելած և նոր կրօնք
քարոզած էին, Կոնփուկն և Բահմայն, որոց
հետեւողք շատ ընդգիմացան Զրադշտի. ա-
ւելի անարգելք մտաւ աղանդն յարեւմուտս՝
զոր նուաճած էին Պարսք, բայց աղանդա-
պետն չկրցաւ տեսնել այս յաշողութիւնը,
վասն զի գրեթէ Դարեհի Թագաւորութեան
տարին մեռաւ կամ սպանուեցաւ վշտասպի
հետ, Սկիւթացոց կամ Թուրանեանց դէմ
պատերազմելու ատեն։

Հաւանօրէն այս ժամանակ՝ յետ մահուան
Տիրատնայ և Կիրտսի՝ երբ Հայք այլ նուա-
ձեցան ի Պարսիք, Զրադշտի աղանդն ամած
է և ի Հայս, կամ նորոգուած. բայց արժանի
է յիշելու, որ այս ատեն էր, ըստ Յու-
նաց, և անուանի Հայ մեզ մի, զոր յիշե-
ցինք Արայի և Աւելեղի առթիւ. շատք յիշեն
այս մեզը, բայց այլեայլ անձնաւորութեամբ
և ժամանակաւ. ոմանք նոյն համարին Ար-
մենիաւ կոչուածն և Պամիդիւացիս, ոմանք
ասոնցմէ այլ տարբեր, Կոնփուսայ յիշածէն
այլ. Առնոքիոս՝ Հայ Զրադշտն Ոստանեայ
(վշտամայ?) Թոռն կ'անուանէ. Պլինիոս այս
անուամբ ուրիշներ այլ յիշէ, որ Թուի Թէ
վարդապետական կամ սրբազան նշանակու-
թիւն մի ունէր. Պլինիոս այսպիսի մէկ մի
յիշէ Գոնքրէսի ժամանակակից և Զրադշտի
զոց անկնիքն. ուրիշ Ոստանէս մ'այլ Աղե-
նադորի հետ ուղեկից։ Սոյն հեղինակս (Պլի-
նիոս)՝ ուրիշ մեզեր այլ յիշէ՝ Հայաց անուան
և ազգի մերձաւոր, ինչպէս Զարատ և Ա-
պոստոս? ազգաւ Մար, Մարմար և Արա-

բանցիփոխ ? (Երուսաղ ?) Բաբելոնցիք, Տարմենք Ասորեստանցի. և քան զանուանի Չառ, դաշտն հին և անոր վարպետ՝ Ագոնակ կամ Ագոնակս անն, զոր բանաստեղք ոմանք Սեմայ կամ Երեբայ աշկերտ կ'ըսեն, մէկն այլ բուն անունն Նոյակ համարի. — կրնար արդեօք մէկն այլ Ասքանաց ըսել, որ է թոռն Յաբեթի. — Բայց այս քիչ կամ շատ կարծիական բաները թողլով՝ քննենք քիչ մ'այլ Չառդեշտի կամ մոզուց հաւատքը, առանց քրքրելու նոյն իսկ Պարսից նոր մեզերու անմիաբան կարծիքները ։

Յոմանց մէջ առաջին իրենց պատմահայրն Երոդոտոս՝ գրած է քիչ մի այս պարսկական կրօնից վրայօք, աւելի երկար գրած էր թէոպոմոսոս, այլ կորած է. իսկ մեր վերոյիշեալ գասընտիր գրողք (Եզնիկ, Եղիշէ, և այլն) աւելի մօտ ըլլալով Չառդեշտի նորոգեալ ազանդոյն հետեւողաց, Սասանեանց ատեն, բաւական ստուգութեամբ ծանուցանեն զայն. թէ, յառաջ քան զարարութիւն ախարհի՝ իբրեւ անձնաւոր իմն կայր Չարտանա—Աքարանա (Անահանս ժամանակն), որ է ըստ մերոցս՝ Չրոռան. և փափազէր որդի մի ունենալ, և այսոր համար հազար տարի յաշտ առնէր, այսինքն նուէրք պատարագ կ'ընէր կամ կ'ընծայէր. — (որո՛ւ և ի՞նչ բան). — ինչպէս ծաղրելով հարցընեն Եզնիկ և ուրիշ մեր և օտար Հարք : Վերջապէս յղանայ Չրուան խեղճիս (երկուորեակ), մէկն իր փափազանաց համար, մէկն այլ իր տարականանաց. և սա նախ դուրս կու գայ. (ուսկի՛ց). — զարշահոտ, տգիշ տգիշոյ մէկ մի, որ Աւեստայի լեզուաւ կոչուի Աճրուանայինու յորմէ նոր պարսկերէն կոչուի Ահարակեն, Հարաման, Ահրիմեն, Հարիման, Խարաման, և այլն. այսպէս կոչուելուն պատճառ՝ Եզնիկ կ'ըսէ, « զխարամանի » անուն յանձին կրելոյ՝ (վանն) առ ի յարեւ » զարեգակնաւորն իկան արկանելոյ, ուստի և » զանունն իսկ զխարամանոյ առ, նոյնպէս և » Սատանայ անուն՝ ոչ բնութեան ինչ անուն՝ » այլ բարուց » : Քիչ վերջ ծնանի լուսաւոր և անուշահոտ որդին, Որմիզդ (1), որ կու

ստեղծէ զերկինք և երկիր և որ ինչ անոնց մէջ. ստոր նախանձելով Ահրմէն՝ հակառակ կու ստեղծէ չար էակներ, ինչպէս հրեշտակաց զէմ՝ դեմոն, ընտանի կենդանեաց զէմ՝ զազաններ, լուսոյ զէմ խաւար, առողջութեան զէմ՝ հիւանդութիւն, փոխանակ կենաց՝ մահ, և այլն, և այլն : Այսպէս երկարմատ սկիզբն հաւատոց կու ծագի, այսինքն բարոյ և չարի հակառակութեան, ի տարբեր անձերէ կամ սկզբանց, որ ուրիշ կրօնից մէջ այլ երեւած է : Բայց Չառդեշտի կրօնից մէջ՝ Որմիզդ համարուի մեծ և պաշտելի աստուած, Ահրմէն՝ պարզ հակառակութիւն մի, զոր յետոյ Չանդիկը և Մանիքեցիք հաւասարազօր հակաակորզ հռչակեցին, անոր համար ատելի եղան զառդեշտականաց. ինչպէս Եզնիկ այլ կ'ըսէ. « Ընդէր ատիցեն մոզք զՉանդիկս » : Չորս զրոց հեղինակն այլ, « Ո՞ր տաց ըզ » հատուցումն վարնուց մանկանց խաւարի՝ » Չանդիկ ազանդին՝ որք են Մանիքեցիքն » : Մոզուց կամ Մազդեզանց մեծ ջանքն էր՝ աւել զԱհրմէն, և պնդել թէ իրենք միաստուածեան են, զՈրմիզդ միայն ճանչալով աստուած մեծ :

Իրաւ է որ Աւեստայի մէջ որոշ նշան չկայ բազմաստուածութեան, և ոչ անոր մեկնաց, սակայն՝ զոնէ անոնց յաջորդքն կամ նորերն՝ աստուածակերպ էակներ կամ զօրութիւններ երեցընեն. որոց գլխաւոր կըրնայ ըսուի Հոնանվարն կամ Հոնանվար, Հոնովէր, Ահոնանվար, և ըստ Աւեստայի՝ Ահոնանվայրիս, որ էր աստուածային (խօսք), թէ ոչ անձնաւոր՝ զոնէ դիմաւոր, որոյ յաստուածային Բանէ՝ որ կոչուէր Մաքրուս Այս Հոնանվար արարչագործ խօսքով՝ Որմիզդ հերքած է Ահրմէնը. ոմանք պարզ մակիր մի համարին զայս Որմիզդի՝ 2 : Բայց Սասանեանց

մանի Ոգի ամենիմաստ. Դարեհեան արձանազրութեանց մէջ Արտամազդուս, ըստ Հայոց Արաւազդ, ըստ նախին Հեյլենաց՝ Oromazdes, ըստ Սասանեան Պարսից՝ Հօրմիզդ. ըստ հայ գրաց Ե Դարու՝ Որմիզդ. նոր պարսկերէն՝ Հիւրմիզդ, Հիւրմիզդ :

2. Մեր ազգի անձանց յատուկ անունաց մէջ լուսի Հոնանվար ի ԺԱ դարու, և ետքը :

1. Աւեստայի մէջ Ահորա-մազդուս որ Թարգ.

ատեն Միհրի աստուածութիւնն անտարակոյս է, ինչպէս տեսանք և ի Հայո (99-100), ինչպէս և անոնց Անահիտը (53-57) :

Եթէ ոչ աստուած՝ բայց աստուածական կամ գերագոյն ոգիք նշանակուած են մոգուց հնագոյն գրոց մէջ, իբրեւ մերձաւորք և պաշտօնեայք Որմըզի, Ամշասպակ կոչուածք կամ Էմշասպիկետ, Էմնուսպիկետ, Էմշասպիկ Աւեստայի լեզուով՝ Աւշա-Սրահնա, որ Թարգմանի Ամմահ-Բարերարը, որը թուով վեց էին : Որմիպ պլ մէկտեղ աւելով եօթն կ'ըսուին, և Հրէից ու քրիստոնէից Հրեշտակապետաց պատշաճին և վեցից առաջինն է Բահման կամ Պէհմէն, ۵۰۰, հին կերպով Վօհռա-Մահա Թարգմանուի բարի միտք. ամեն բանի խնամակալ, հոգիներու վերբերող. այսոր նուիրեալ էր մայիս ամիսն և ամսոց Բ օրն և Շուշան ծաղիկն : — Բ հրեշտակապետն է Արտապահիշդ, ۵۰۰, Աշավահիշդա, որ է ըսել Սուրբ կամ վեհագոյն, լոյս աշխարհի, օրէնք բարի, և այլն. օգոստոս ամիսն այսոր նուիրուած էր և պահպանութիւն կրակի, ամսոյ Գ օրն և Մերգէնզիւ ծաղիկն (mayorana, Մշտիկ) : — Գ. Շահրիվար, Շէհրիվէր, ۵۰۰, ըստ հնոց խաչքրա-վայրիչա, որ է Թագաւոր մեծ, տեսուչ մեծութեանց աշխարհի, բովոյց, լերանց, և այլն. իրեն նուիրուած էր Ժ ամիսն (դեկտ.), ամսոց Դ օրն, և Ռահան ծաղիկն : — Դ. Սրահնուարմատ կամ Իսֆիհնուարմատ (տես Սպանդարամետ, 194) Սրահնա-արմաիդի, որ է Ազնուութիւն սրտի, անուշիչ սրտից, անասնոց խնամակալ, իրեն նուիրեալ էր Ե ամիսն (յունիս), և ամսոց Զ օրն, Ուտի ծառն. սա միայն հրեշտակուհի համարուած էր, իբր գուար Որմզիի : — Ե. Խորտատ կամ Հառաքիւաշատ, որ է Կենսատու, ժամանակի վարիչ, խնամակալ երկրի բուսոց և շրոց. իրեն նուիրուած էր Զ ամիսն (սեպտ.) ամսոյ Զ օրն և Շուշան ծաղիկն : — Զ. Ամիրտատ կամ Ամարտատ, որ է Ամահատուր, կամ մահուան գիւրացընող, խնամող ծաղկանց և պտղոց՝ իրեն նուիրուած էր ամսոյ Է օրն և Պամբա? ծաղիկն :

Այս գերագոյն ոգիներէն կամ հրեշտա-

կապետներէն վար՝ ի հարկէ պիտի ըլլար դառ մի Հրեշտակաց, Ֆիրդիդէ, ۵۰۰, որ սովորաբար իգետ (Ագատ) կոչուին, և ըստ Աւեստայ՝ Եագադա, որ նշանակէ աստուածային իմն, զոհի պատուելի. Եաշդ կոչին և սպասք զոհից, յորմէ և առ մերս Յաշտ, ի սանկիրիսն Եւաձատ և Եւաշտահաւ նշանակէ ինչ որ ի մեզ ըստ պարսկին Յաշտ, զոհ : Աւելի քան 40 Ագաաք յիշուին, և 24 կամ 28 զխաւորքն, որք խնամող կամ պահպան համարուին ամսոյ օրերուն, ամսնք երկու աւուրց, ինչպէս մէկ քանի աւուրց էին Էմշասպիկետն : — Կարգեմք այս տեղ ամսոց անունները և անոնց միջոց կատարուած տօները, յետոյ այդ ամսոյ աւուրց պահպանաց անունները :

Ա. Ագառ, ۵۰۰, որ է ըստ մեզ Արեգ, Մարտ. Թ օրը կատարուէր տօն կրակի եւ Արուշանաց, և կոչուէր Ագառակահ :

Բ. Տայ կամ Խոռեմ, ۵۰۰, խիշրիմ, (Ահեկան, Ապրիլ) որ նշանակէ զուարթութիւն. Բ օրն էր տօնական, խիշրիմ-րոպ : Գ. Բահման, Պէհմէն (Մարբերի, Մայիս), Բ օրն Պէհման-րոպ, տօն ուտելեաց, միւսոյ, պտղոց, և այլն :

Դ. Սպանդարմատ (Մարգաց, Յունիս). Ժ օրն տօն փեսայար բաները Զմբելու, ինչպէս կարծենք, և այլն :

Ե. Ֆիրդիդիդէ (Սիւլայի, որոյ նմանաձայն հայ ամիսն այլ՝ Հրորաից, ինչպէս զբուի ի հին օրինակս, ի նորա՝ Հրորաից (Յուլիս). Ժ օրն տօն նոր զգեստ կարելու, ոչխարները մաքրելու, և այլն :

Զ. Էրտիպիհէշ (Նաւասարդ, Օգոստոս), Գ օրն տօն պատուելու զկրակ, զԹագաւորաւ, և այլն :

Է. խորտատ, (Սեպտեմբեր). Հայերէն ամսոյ անունն այլ նման Հասի, առանց տառ յաւելուածի, որ կըրնար նշանակել տաշք, իբր Հոռետուր կամ Արեւատուր. Զ օրն էր տօնական, խնդրուածոց յԱստուծոյ, և յաշող ամուսնութեան :

Ը. Տիր (Մահի, Հոկտեմբեր). Ժ օրն Տիրական՝ էր տօն և յիշատակ հաշտութեան Միհուշէհի և Էֆրասիապայ. ըստ ոմանց և Ապրիլգեհեմ ۵۰۰, տօն Ջրոց :

Թ. Մոստատ (Տրե, Նոյեմբեր), ԺԷ օրն տօն քաղելու զՆենուֆար ծաղիկ, Զէշ-մի-Նիդաֆեր :

Ժ. Շահրիար կամ Շենրիյվեր ԴՅԻԿԻ (Քաղոց, Դեկտեմբեր). Դ օրն Շենրիյվա-րական, յիշատակ ծննդեան Դարեհի. Ը օրն խեզան՝ اناج, Առուն :

ԺԱ. Միհր (Արաց, Յանուար), ԺԷ կամ Ի օրն Միհրեկեան կամ Միհրիկեան, տօն բարեկամութեան, յիշատակ յաղթութեանց ֆերիտունի (Հրոսթեն խորենացոյ) և թա-զաւորութեան Արտաշրի Սասանեանց :

ԺԲԻ Ալպակ (Մհենկան, Փերբուար). Ժ օրն յիշատակ զահրեկեցութեան Էփրատիապայ ձեռամբ Զաւի :

Ֆարվարտեկան կոչուին Աւելեաց հինգ օրերն ի Զերտիլթիամէ գիրս. արեմն ուրիշ կարգաւորութեամբ էր կարգ ամսոց տարւոյն, որ վերջանար ֆերիլթուին (Հրոսթից, Յուլիս) ամսով, և համաձայն Հայոց տօմարին՝ ի Նաւասարդայ սկսանելով զտարեմուտն : Միով անուամբ փենձի-մագտիկեզման կոչուէին աւուրքն, այսինքն Հինգ որդազանքն, կամ փենձի խոռանարան՝ Հինգ քորերու. խրաքան չիւր հին և նոր յատուկ անուամբ կոչուէին, ա. Անճանաւատ = Աֆիւրիյն. բ. Ասդաւատ = Ֆիրրուշ (երջանիկ). գ. Էսֆիւրաւատ = Ֆիրրուշ (յաղթական). զ. Վաճաւաշադրի = Ռամիշ (վեհ). ե. Վեհիշադր կամ Վիհիշադրիշ = Տիարիաւ (ողջ մնալ, մնալ բարով) : — Մոգերն այս Աւելեաց օրերուն՝ Քաջաց հաց և կերակուր նուիրէին տանիքներու վրայ : — Շատ տեսակ օրական խրտութեանց. մէկն այլ էր՝ ամսոց ԺԻ օրն՝ Միրիադար, որ բռն է Միտորակեր, ընդդէմ գրաց փառակարաց : — Թէ ամսոց և թէ աւուրց ամսոց նոր անուանքն զրուած են Յազկերտի տօմարի նորագույնեան աստեն, պահլաւիկ կամ փարսի լեզուա :

Կարգեմբ ամսոց խրաքանիւր օրերու պահապանաց հին և նոր անուանքն այլ, հանդերձ նշանակութեամբ անոնց պահպանած կամ խնամած բաներու. միանգամայն և խորութեամբ աշոյղ (Ա) և ձախոյղ (Զ) օրերու :

1. Ա. Ուրդալ. Անճուա	Յախուրթիւն. Նոր լինու- թիւնք :
2. Ա. Բաւման. Վաւու- ման	Անուա մարդկան, Լիւս, այծուց :
3. Զ. Աստիւղէնէ. Ան- յախիշ	Կրակ :
4. Ա. Շահրիւար. Շադ- նալին	Լիւրիք. Բովք :
5. Զ. Մրանդարմաք. Մա- րանարմաք	Կենդանիք :
6. Ա. Խուրատաւ. Խուա- տաւ	Զուրք և Բոյսք :
7. Զ. Ամարտաւ. Ա- մանտաւ	Մտաք և Մարդք :
8. Զ. Տերաւար (Տիւր- իւաւն Ատան)	Վաճաղք, լինութիւնք. Կն- րակուր :
9. Զ. Ատար. Արուն	Կրակի պաշտօն :
10. Ա. Ապակ. Աւան	Զուր, Մշակութիւն :
11. Ա. Խոսրշիւս, Խուր- կամ Խուաւատ	Արեգակն :
12. Ա. Մահ կամ Մահ	Պաճարք, Զբոսանք :
13. Զ. Տիւր	Ամաք, անիւնք :
14. Ա. Գոշ	Անուաւք :
15. Ա. Տերմիւրէր Տիւր- իւաւնաւաղուն	Լիւրք (72). բարի դարձք :
16. Ա. Միւր. Մաղուն	Արեգակն. Բուսաբերու- թիւն :
17. Զ. Սերաշ, Սարաշ	Աւաւա. Պահապան ող- ւոց արդարաց :
18. Ա. Ռաշնէ. Ռաշուն Ռաշնէ. Բաս	Խրաւաւք և արդարութիւն :
19. Ա. Տերմարտին	Արդարութիւն. Հոգիք մարդկան Դեմի տաճիք :
20. Ա. Վաւրամ. Պերամ Վաւարամ	Աւելեացք :
21. Ա. Ռամ	Բաղք :
22. Ա. Կուվաւ. Վաւ	Հոգիք :
23. Զ. Տերմին Տիւրի բա- ւանարին	Աստուած ինքն ?
24. Ա. Տիւ	Մարդկանց կրօնք :
25. Զ. Աւաւանի. Արա- ւարաւանի	Մոլորակք. կրօնաւորք :
26. Ա. Ազաւա	Սերմանք երկրի :
27. Ա. Աման	Երկիրք :
28. Զ. Զափաւ	Պաղարք Ժաղք :
29. Ա. Մահ և Բահան Մանարաւարմաւ	Արդարութիւն :
30. Ա. Ահիւան	Հարանիք :

Այս օրապահ Աշտաներէն զատ յիշուին ի գիրս անգուց ուրիշներ այլ, ոմանք նշաւանակաւ պահպանութեան կամ յատկութեան ինչ և ոմանք ոչ, կամ մեզ անծանօթ. որոց մէջ երեւելիներէն մէկն է Վաւանի կամ Վեւանի, որ յիշեցնէ մեր Վոյթման դաւառին մասը. այսպէս կոչուէր և աստղ մի՝ պահապան Հարաւոյ. զարձեւալ դժոխոց շաւհապետ և զատուոր էր Վանանդ : — Հոսմ կամ Հաոսմ, խնամող անելութեան և ծուլու : Պարդի (Պերմ ?), որ Հոմայ ընկերող կամ համարք համարուի : Նիրիշէնիկ, Նաւ-

բռնական. — Ռադդուս, Ռադդուսապ. —
Դանման, Տանման, հոգեհան հրեշտակ. —
Հաքդուրենի, Սայի եօթն աստեղաց պա-
հապան. — Աշարհրաս? — Ղուպարի,
Ղարպարի. — Խեղասպատ. — Հարոստ
և Մարոստ (Հորատո, Մարատո), ասոնք
ասպատամբած են յՈրմբզդէ և պատմուած
պիտիվայր կախուած ի Բարեղին. — Յիւ-
րիհուսնուա, Յոքարաօհուսնուա. — Պասարան,
շարժող հոգեմոց: Պէշդէր կամ Դաշտէր,
սննպատու մարդկան: — Ռեւուպախէ, հա-
գետու, հակառակ հոգեհան Դանմանի: —
Ղերոնդանան, Ղարադանան, քննիչ գոր-
ծոց մարդկան: — Սէրոշ, պիւստոր Ազա-
տաց մէկն է, խնամակալ մարդկան և երկ-
րի: — Պէհրամ, կրակի տեսուչ: — Ար-
տաշխառքա, Անահիդա՝ երկնային Ղուրց և
աղբերաց պահապան. սա էգ համարուի,
նոյնպէս և Մանրեարանտ, հանձնարող ազգող:
— Ռոշնի, Ռեշնեփապ, բիւր մի բնկերէն-
բով, ուղիւ վարուց. հակող: — Հոնուա,
Օշոնուա, Յոնուիսէէրրէ. այս երեքն այլ
ուրիշք են, այսինքն իզական Ազատք. —
Ասոնցմէ ամանք Հրեշտակապետաց օգնական
համարուին, և անոնց հանքար կոչուին: —
Ամեն երեւելի արարածոց այլ յատուկ խը-
նամոց կամ հետիւղ ոգիք կային, ըստ մե-
զուց. ինչպէս, Արեգական՝ Խաշրշտ, Լուս-
նի՝ Մաօնհա, երկրի՝ Սյպանդարանտ, Ղրոյ՝
Աւա, Օղոց՝ Էդվատ, Անձրեւոյ՝ Դեշտար
Տիր, և այլն, և այլն:

Յիշեցնիք որ քան զամենայն աստուածա-
զան ոգիս գերազայն էր Միւր, և իրեն
նուիրուած ամիսն և օրն և վեցօրեայ տօնք
Միհրական, յորում ներուած էր Պարոից
Թազաւորին՝ (կ'ըսեն Յոյնք) մինչեւ ի գի-
նովութիւն խոնկ և հրապարակաւ պարել,
իբրեւ ի բարեկենդանի, և զի այսպիսի օրեր
ախորժելի են բազմութեան մարդկան, բնական
է՝ որ անոնց տակիժն Միւր այլ շատ սիրելի
ըլլար, նա և քան զՈրմիւզ ինքն. և ոչ
միայն ի Պարոս և ի սահմանակից աշխարհ, այլ
և յարեւմուտս, ուր ինչուան հիւսիսային
կողմեր գտուին Միհրական պատկերք, Mi-
thriaques կոչուած, որ կերպարանեն փռիւ-
զտաբակ երիտասարդ մի, պարթեւական կամ

հայկական հագուստով, ծուկըր ցլու մի վրայ
զրած՝ զոր կու փողոտէ, երկու կողմը նոյն
հագուստով երկու անձինք այլ՝ մէկ մէկ ջահ
բռնած, մէկին ծայրն դէպ ի վեր միսն ի
վայր, ցորեկ աւ գիշեր նշանակելով. ցլուն
քովը և ներքեւ կան շուն, օձ, կրկայ, կա-
րիճ, տարւոյ եղանակաց նշանակք, երբեմն
և երկնից կենդանակամարին նշանք, արեւ
և մահիկ Լուսնի: — Թունաց այլ՝ ծանօթ
և բնպունուած էր Միհրական տօնն և պաշ-
տօնն, զոր տեսանք (99) թէ ինչպէս ա-
ւանդէր Նոննու մեկնիչ Գր. Աստուածաբանի
ճառիցն: Ուրիշ մեկնիչ մ'այլ գրէ. « Հե-
» թանոց՝ պայնոսիկ որ զՄիթրոսի տանջանն
» կրէր՝ գրէին զնա որդի մեծին Արամազդայ,
» ոչ բնութեան՝ այլ կոյմամբ ու. — Թեո
Միհրայ մեծապատիւ Ազատ էր մոզուց՝
Տիր, որոյ պաշտօնն այլ ի Հայս՝ յիշած
եմք (100), նոյնպէս քիչ մի վերն այլ
այնոր նուիրուած ամիսն, օրերն և տօնն:

Բարերբար ոգիներու կամ Ազատաց ներ-
հակ՝ չար ոգիք կամ դեւք այլ կային, ըստ
մոզուց, ինչպէս, Որմբզդի՝ Ահմէն. սա կո-
չուի եւս Տարոնայի և Կանամիկոյ՝ նշանա-
կելով չարածնիկ. վեց Ամասիէնտից այլ
հակառակքն են, Աքռամի՝ Կուսարար, Ան-
տեւ կամ Անտար՝ մեղսառիթ, Կանեւ կամ
Սաւան՝ բռնաբարող. Դարմատ, Խեւ-
թարիգ կամ Թարիգ՝ Նախանձաւ. Զարալ
կամ Զարիլ՝ Բափշտակող: Ամեն մէկ Ա-
զատի այլ իր հակառակողն կայր, յորոց յի-
շելիք քանի մի. — Աւմոզ կամ Աւեւառոյոյ,
ստութեան և հերձաւածոց դեւ. — Ղեմձէսդա-
Ղանամիկոն, համարք Ահմէնի. — Ասֆուն-
ձակէր, բքաբեր, ամպրոպայոյդ. — Ասքը-
նէշ և Ասքանէշ, ժանդահար. — Տոշայիտ,
մուրեցուցիչ տղայոց. — Բեդիշարան, վրշ-
տացուցիչ. — Ահարիւնան, ապականիչ բերոց
երկրի. — Հիշիմտիվ, մահաբեր, հակառա-
կորդ Սերոշի. — Միհր-տիրուձ, ուխտա-
դրուած և վեց մեծ մեղք. — Լաֆիւս, շփո-
թիլ աղօթեցողաց. — Նիւազ (հայերէն այլ),
ազահութիւն. — Ռաւակ, նախանձ. —
Խազամ, հայերէն այլ խափ, կռիւ. —
Վարան, արամամարութիւն, հպարտութիւն —
Պարմոն, գանգաւ. — Պաս, յամառու.

Թիւն ի շարիս. — Դիր, Թուլութիւն, հիւսնութիւն. — Նազոզ ճանճիկ դեւն, որ ի հիւսնոյ կողմէն գայ. — Վիզար կամ Վիզարեայ, հողէկապ դեւ, և այլն: — Գլխաւոր դեպքն ըստ մեր բառի կոչուին Տապա, Տիվ, այլք՝ Տէրոռն, ըստ մեզ Դրոսման. և Տախա, որ Թերեւս լլլան մերոց Թուրքն (ՄԲ. 486): Եղնիկ յոյն և Մոսկով կամ Մոսկով դեւ մի, որ լուսոյ օտեղծման գալստիքը գիտէր, և « որում՝ ցայտմ պաշտօնեայք » այնք քէշի՝ երկցս յամիզոն մատուցանեն »:

Զարմանալի և գովաւորմանալի տեսակ մի հոգեղէն էակաց կամ պատկերաց՝ մոզուց աղանդին՝ են Պրատաշիս, ըստ յետնոց՝ Պրատաշիս, Ֆերուհեր, որք համարուին էակաց և հոգեց նախասկիզբն գաղափարք, կամ մտաւոր պատկերք ի գիտութեան Աստուծոյ, կամ հայելիք իմն հոգեց. նման իմն Պղաւտնի կարծեալ նախաստեղծ հոգեց, որք ի ժամանակի միաւորին ընդ մտածինս. Արեւմտեան թագաւորաց քանդակաց վերայ (ի Պերսեպոլիս) կերպարանին Ֆերուհէրք՝ իբր մինչ ի կէս մէջք պատկերք թագաւորի՝ երկու թևերով շրջանակի մի մէջ (1):

Որչափ որ մոզուց սկզբնական կրօնքն և պաշտածն միաստուածութիւն էր, և պաշտօն Բարւոյ, այսոր հակառակին իմաստն՝ Զարն՝ այնքան զատեց հետացուց այդ երկու դաղափորներն, որ ամենայն չար՝ դիւական իմն համարուեցաւ, ամենայն բարի՝ պիտաւոր ծային, ըստ այսմ և տարբեր սրբազան և պատուելի եղան, մանաւանդ գլխաւորքն, Հոռ, Զուր, Հոռ և Հոռմը. Երկիր՝ այնքան սրբազան համարուէր՝ որ անմայել էր մեռեալները անոր մէջ թաղել, անոր համար կու ձգէին զանոնք ծառաց վրայ կամ քաց կամ շրջապատած տեղ մի, ինչուան որ գահնք և Թուրք ուռէին մարմինները. ապա ոսկորները կու ժողովէին ի Գախաւայս, գերեզմանատեղիս, առանց թաղելու. և թէ

1. Միթէ վանայ կողմերում գտաւած պղնձեայ Թաշնաձեւ փորք ձուլածոյք այլ՝ տեսակ մի Ֆերուհէր չէն, զորս կարելի ըլլայ կոչել Հրատեք:

սխալմամբ Թազուած ըլլար՝ այն տեղն 50 տարի անգործ անմշակ կու թողուէր: — Զրոյ տրութեանն համար այլ չէին համարձակեր այնով լուացուիլ, այլ գումիզով, (կովտ մէզ). այս էր Յազկերտի կամ Միհրներսեհի հրաւանաւ պատուէրն առ Հայտ. « Զեռք՝ առանց » կովմիզոյ՝ մի՛ ըլլաւոցին » Այս բանին համար կ'ըսեն, Տիրիմ պարթեւ՝ առ Ներոն կայսր երթալու համար, ցամաքային երկար ճամբան բռնեց, որ ծովու ջուրը չի պղծէ նաւագնացութեան առթիւ: — Իսկ Հրոյ սրբութիւնն և պաշտօնն շատ հեղ յիշուեցաւ և շատ յայսմի է, մինչև հիմայ. քանզու կաց մէջ այլ կ'երեւան ինչ որ պատմիչք և տեսողք այլ նկարագրեն. ասորչափ կամ կրակալիտ բազմաց քով կեցած երկու պաշտօնեայք, մեզ կամ Մուսկա, ծնօտնին յեն թաւակապ լաշակով մի կամ կապերտակով պատած (որ շունչերնին կամ թուք և լորձուք չի զգլի կրակին), զոր կոչեն Փսևաւ կամ Փսևհաւ, Պսևաւ, Պսևաւ, Փսևաւ (2). կամ թէ չէ՝ պլուինին դրած խոյրին փէշերով ծածկին բերանին՝ որ առ դալար աղօթքներ մըմընդէ. ձեռուքնին այլ՝ նուան կամ զազի մանր ձիւղերէ (22 կամ 35 թուով) սրցակներ բռնեն, զոր կոչեն Պերսաւ, ի գլխու մեր Բարսաւներ. որ նոյն է ըստ ոմայք՝ փարսաման բուսոյ հետ (Ty-mus Serpyllam), որոյ ձիւղերն այլ հասարակօրէն բռնելիք կ'ըլլային կրակապաշտիցն: Մոգերու պիտաւորն կամ անոնց մէկն այլ ի ձեռքն ունէր « Ուռն, որով հրամայէր » ինչպէս գրուի և Ս. Յիզգիրտպարի վկայաբանութեան մէջ, և էր զաւազան մի փայտեղէն, նշանակ իշխանութեան, իստմ կամ Էստմն կոչուած (3): Սոյն վկայաբանութեան մէջ մոզուց կրակին քով կենալու կերպն՝

1. Այսպէս գրէ Թարգմանիչ մեր Ոսկերեւանի Մեկն. Եսայեայ (Գլ. ԽԲ). « Այսմէն » իսկ ի տօնան կապերտակի իմն զերեւազն պատեն և Փագանս ի բերան, առ մոլութեանն »:

3. Նոյնիք պատմութեան մէջ կարգաւոր որ Պարսկոյ սպարապետն Քիր զօրքերը յորդորելով ի քաղութիւն, կու յիշեցնէր Թագաւորէն ընդ, ունեւոյ պատկերն և Ուռն:

կ'ըսուի յասակի կոյ, որ թերեւս բերանակապ կենալն նշանակէ : Այս բերանակապը հրամայէր Հայոց Յապկերտ նա եւ խմոր թխելու ատեն . « Հայք՝ առանց փանամի մի՛ զանգջին » : — Դարձեալ, ի պատիւ Կրակի կու հրամայուի, « յիշտք ե քաղորդք ի կրակ » մի՛ եկեսցեն » : Այրած մաշած կրակին մնացորդն անգամ՝ Մոխիրն, սրբազնացեալ էր, պէտք էր ժողովել և լեցընել ի Մոխրանոցս, որ եօթն մեծամեծ Ատրուշանաց կամ Կրա-

կատանց մէջ⁽¹⁾ էին. և ճշգումեամբ կու պահանջէին ի պաշտօնէից՝ մոխրին քանակը. այս է Եղիշեայ մէջ յիշուած մոխրաւափ կարգն : Նոյն հրամանաց մէջ յիշուի և կապձաքիւ կարգ, որ էր որոշեալ չափով մի ժողովել մանր ճճիներ, միջիւններ, գորտեր, և այլն, իբր պիղծ (խարֆաւաք) կենդանիք՝ Ահրմէնէ ստեղծեալ, և ջնջել զանոնք, կամ առ մոգպետն զրկել, որ ապահով ըլլայ՝ թէ կրակի մէջ չեն ձգուած :

Շարայաբէի

ԱՐՈՒՍԱՅԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Տես յէջ 197)

Գ. Շահնշահի մահուանէն տասն տարի մի վերջը՝ ուրիշ Հայ վզուրկ միանգամայն և քաղ զօրավար մի փառք փայլի յՆգիպտոս, Աբուսահլի Զուհրեայ վանաց ստորագրութեան մէջ յիշուածն թա՛ռ տոտանեալ Պէհրամ, ج

په‌ر‌ام، دى ۱۵۵۱. Ժանոթ աղնուական ցեղէ Պահլաւունաց, ի մօրէ այլ Գրիգ. Մագիստրոսի Թոն, հօրեղբայր Ս. Ներսիսի Շնորհաւոյ և եղբայր Գրիգորիսի եպիսկոպոսին Նգիպտոսի վահրամ. ասոնց հետ եկած էր նաեւ միւս եղբայրներն, Վասակ, զոր և վաւիչ և Խաւալ

1. Այս եօթն կրակատունք կոչուէին Ազեր-Մհեր, Ազեր-Նուշ, Ազերպին, Ազեր-Խէրիյն կամ Ազեր-Խիւրատա (ի Երրազ), Ազեր-պէրզին, որ նշանակէ Հուր ի վերայ Թամբի, ի յիշատակ Քէյ Խիւսթիւի ձիէն ընկնալուն և այն տեղ ասրուշանն շինուելուն, և Ազեր-Զիւրտէհիւշ, Յայտնի է, որ բոլոր այն մեծ նահանգն որ Հայոց և Մարաց միջնասահման է, կ'ըսուէր և կ'ըսուի Ազերպէկեան, Ատրպատական, որոյ Դարպէժ մայրաքաղաքն այլ Ազիւրապատ : Մեր գրոց մէջ յիշուին և վշտմական կրակ (Աթէշ Պէհրամ) որ կարկենան քարի գունով կարմիր նախակէ, և 1001 տեսակ կրակ կայ հօն՝ կ'ըսեն : Որովհետեւն հոգր այլ յիշուած է, իբր աստուածային կրակ :

الاصال کونین Արաբացի պատմիչք : Շնորհալի իր Վիպասանութեան վերջ իր ցեղին ազգաբանութիւնն ընելով, յիշէ զայս երեք հօրեղբայրքն այլ, նախ մեծ Վկայաստրին համար ըսելով, թէ Նգիպտոս՝

« Անք ի յաթոռն ստոր եղեալ Զառ ի քեռէն որդի ծնեալ ԶԳրիգորիոս համանուանեալ... Որ Յովսեփայ մեծին նմանեալ՝ Ըզհամազգիս լղկին ձրգեալ, Զարի եղբարս իւր քաջացեալ, Լաո Յետովայ զօրավարեալ, Որոյ վահրամ վերանայեալ, Միւսոյն վասակ անուանադրեալ, Որք վհնազայն փառս ընկալեալ եւ մեծարգի պատուոյ հատեալ. Ըզպատերազմ ազանց վանեալ Հակառակաց յաղթող զըտեալ. Վասն այսորիկ շրջեղացեալ, եւ աշխարհի նոցունց տիրեալ » :

Տիրեն շատ է, ըսյց ստուգիւ տեսակ մի տիւրապետել և պայազատել էր կէս դար, Պատրի և Շահնշահի վզըրկութիւնն. վասն զի Թոյլ տուութեամբ կամ Թուլութեամբ Խալիֆայից, իրենք հոգային թէ քաղաքական թէ զինուորական գործերը, և թէ տնտեսականը, այսինքն տէրութեան զանն կամ եկամուտն. որ Պատրի վերահռոգութեամբ, և Աշխարհալ